

نقش فضای مجازی در تغییر ارزش‌ها و باورهای دختران نوجوان

رقیه صادقی^۱

چکیده

فضای مجازی: «گستره‌ای فراگیر دارد و شامل همه رسانه‌های جمعی نیز می‌شود. رسانه با ایجاد برنامه‌های مناسب در جهت بهبود ارزش‌ها و باورهای دختران نوجوان؛ و با برنامه‌های مخرب به تعارض ارزش‌ها و باورهای دختران نوجوان بدون مسئولیت را ترویج دهد. این فضای به بخش جدایی ناپذیر زندگی مدرن تبدیل شده است و تأثیر قابل توجهی بر بسیاری از جنبه‌های جامعه دارد، از جمله در تغییر ارزش‌ها و باورهای دختران نوجوان، در حالی که این فضا فرصت‌های جدیدی را برای رشد معنوی و دینی فراهم می‌کند، همچنین می‌تواند چالش‌هایی را به همراه داشته باشد که می‌تواند به تغییر ارزش‌ها و باورهای دختران نوجوان آسیب برساند. برای مقابله با این چالش‌ها، لازم است اقدامات مؤثری برای کاهش آسیب‌های فضای در فضای خانواده انجام شود؛ بنابراین این تحقیق به بررسی نقش فضای مجازی در تغییر ارزش‌ها و باورهای دختران نوجوان می‌پردازد تا در جهت راهکارهای مناسب در مقابله با آسیب‌ها بر باورها و ایمان دختران کمک کند. یافته‌ها حاکی از آن است که این راهکارها بر افزایش آگاهی، ترویج تفکر انتقادی، تشویق استفاده مسئولانه و همکاری بین طرف‌های مختلف متمرکز است. با پیاده‌سازی این راهکارها، می‌توانیم فضای آنلاین را به مکانی امن‌تر و الهام‌بخش‌تر برای رشد ارزش‌ها و باورهای معنوی تبدیل شود؛ بنابراین پژوهش حاضر با بررسی نقش فضای مجازی در ارزش‌ها و باورهای دختران نوجوان به روش توصیفی و تحلیلی و با استناد به منابع کتابخانه‌ای تألیف شده است.

کلیدواژه‌ها: ارزش، باور، دختران، رسانه، فضای مجازی، نوجوان.

^۱ سطح دو، حوزه علمیه الزهرا (علیهاالسلام) زنجان.

مقدمه

فضای مجازی: «بیشترین نقش را در تأثیرپذیری فرهنگی در نظام گروهی افراد می‌گذارد؛ و مهم‌ترین مسأله آن تغییر یافتن باور و ایمان افراد است. در عصر حاضر حضور فراگیر رسانه تغییراتی را در این زمینه وارد کرده است؛ و حملات گسترده صنعتی به فرهنگ بشر و به ابزار آن یعنی رسانه تصویری به خصوص تلویزیون که نزدیک دو دهه مرز آن را از میان برده است. در این تحقیق ابتدا اهمیت و جایگاه فضای مجازی و بررسی نقش فضای مجازی ارزش‌ها و باورهای دختران نوجوان و راهکارهای مقابله با این آسیب‌ها بررسی می‌شود و آثار مفید آن در عرصه‌های مختلف زندگی بیان می‌شود. هم‌چنین این نکته را باید گفت که جنبه‌های مثبت فضای مجازی در زمینه مذهب احتمال دارد مؤثر باشد در حالی که جنبه‌های منفی آن از لحاظ تأثیر قطعی‌تر است. بین برنامه‌ای که با افزایش انگیزه افراد و رغبت ایشان به فعالیت و مسئولیت‌پذیری و انجام وظایف محوله به ایشان وجود دارد. ایجاد یک رابطه خوب بین فضای مجازی با افراد یک مهارت است که والدین نیز باید این مهارت را کسب کنند. ایجاد این رابطه در کفه فضای مجازی و والدین سنگین‌تر است؛ چرا که افراد با شخصیت رسانه و به تبع آن همانندسازی می‌کنند. با توجه به بررسی‌های انجام شده مقالات فراوانی در باب موضوع فضای مجازی نگاشته شده است که برخی از مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: «بررسی نقش عوامل خانوادگی در تشدید آسیب‌های فضای مجازی در جامعه اسلامی» نگارنده: مجید امیری؛ این پژوهش نقش عوامل خانوادگی در آسیب‌های فضای مجازی را بررسی و با توجه به آموزه‌های اسلامی راهکارهایی برای رفع این آسیب‌ها ارائه کرده است؛ و در مقاله‌ی «اثر بخشی مشاوره فردی مبتنی بر آسیب‌های فضای مجازی بر کیفیت رابطه زناشویی زنان متأهل» نگارنده: ریحانه شجاعی؛ این مقاله با هدف بررسی اثربخشی مداخلات مبتنی بر آسیب‌های فضای مجازی بر کیفیت رابطه زناشویی زنان انجام شده است. اما آنچه که مقاله نگاشته شده را از دیگر منابع متمایز می‌کند و نسبت به آن نوع آوری دارد توجه این مقاله به بررسی نقش فضای مجازی در تغییر ارزش‌ها و باورهای دختران نوجوان است.» از این جهت با توجه به این مقاله دو سؤال در ذهن متبادر می‌شود نقش فضای مجازی در تغییر ارزش‌ها و باورهای دختران نوجوان فضای خانواده چیست؟ اهمیت فضای مجازی چیست؟ که در این مقاله به این دو سؤال پاسخ داده شده است؛ بنابراین این مقاله با روش توصیفی و تحلیلی و شیوه کتابخانه‌ای نوشته شده است.

۱- مفهوم شناسی

پیش از پرداختن به بحث‌های اصلی لازم است کلمات کلیدی و تأثیرگذار را که در این پژوهش مطرح است مورد بررسی لغوی و اصطلاحی قرار داده شود تا با روشن شدن مفاهیم آن‌ها، تبیین هرچه بیشتر بحث ممکن شود.

۱-۱- ارزش

ارزش عبارت است از جهت‌گیری انتخابی مثبت یا منفی از سوی فرد، گروه یا توده درباره هر چیز^۱ و در اصطلاح: «ارزش عبارت است از مطلوبیت‌ها، خواسته‌ها، علائق و جهت‌گیری‌های مثبت نسبت به چیزهایی که ملاک‌های کلی رفتار هستند و اکثریت افراد جامعه روی آن‌ها توافق دارند.»^۲ و اما ترکیبی از این دو تعریفی که گفته شد: «ارزش عبارت است از مطلوبیت‌ها، خواسته‌ها، علائق و جهت‌گیری‌های انتخابی مثبت یا منفی در قبال چیزهایی که ملاک‌های کلی رفتارند و اکثر افراد جامعه بر آن‌ها توافق دارند.»^۳

۱-۲- باور

کلمه و واژه باور که کلمه عربی آن: «عقیده ایمان و اعتقاد است. عبارت از اذعان قلبی و علم و یقین جازم است. در اصطلاح عام به معنای آن است که اعتقاد آدمی در دل او جای گیرد و در آن شک و تردید روا ندارد و از گذر آن به نوعی امنیت و آرامش درونی برسد.»^۴ باور در اصطلاح دینی گرایش‌های درونی انسان را گویند که معنوی و فوق حیوانی است و بر پایه و مایه اعتقاد و اندیشه و فکر استوار است.^۵ باور حالتی است قلبی و روانی که در اثر دانستن یک مفهوم و گرایش به آن حاصل می‌شود و با شدت و ضعف هر یک از این دو، عامل کمال و نقص می‌پذیرد.»^۶ به این ترتیب: «خاستگاه باور راه یافتن یا گرایش درونی به یک مفهوم است. قوام و دوام باور بر خلاف علم به میل قلبی و اختیار است و از این رو می‌توان آن را عمل قلبی اختیاری دانست؛ و در

^۱ محسنیان راد، انقلاب، مطبوعات و ارزش‌ها، ص ۲۶.

^۲ حاجیلری، کنکاشی در تغییر ارزش‌ها پس از پیروزی انقلاب اسلامی، ص ۴۱.

^۳ معین، فرهنگ معین، ج ۳، ص ۱۷۲۱.

^۴ راغب، مفردات، ص ۱۲۶.

^۵ مطهری، نظام خانوادگی اسلام، ص ۱۱.

^۶ مصباح، اخلاق در خانواده، ص ۴۴۴.

اصطلاح کلامی و عرفانی، باور به معنی گرویدن، تصدیق و وثوق و اطمینان و مقابل کفر است و به معنی خضوع و انقیاد و تصدیق مطلق و ثبات و فضیلت نیز آمده است.^۱

به بیان دیگر: «کلمه باور در نگاه عام از اصطلاحات مربوط به حوزه روانشناسی اجتماعی است که مباحث مربوط به پدیده روانی اعتقاد را از این حیث که دارای رفتارسازی اجتماعی است مطالعه می‌کند می‌توان گفت در یک تعریف ساده و رسا، باورها یا عقیده‌ها اندیشه‌هایی هستند که فرد به درستی و حقانیت آن‌ها اعتقاد دارد در مفهوم وسیع‌تر باورها در برگیرنده شناخت یا دانسته‌ها عقاید یا آیین است در حقیقت باورها یک سری تفکرات هستند که به زندگی معنا بخشند و راهنمای ما در تنگناها و مشکلات می‌شوند باورها ادراک ما از هستی را می‌سازند. با توجه به تعاریفی که برای باور ذکر شده است در مورد باور می‌توان گفت باورها حالتی است درونی و روانی که بیشتر از دانستن و فراتر از علم و آگاهی و مرحله‌ای بالاتر از علم و آگاهی است که در جان آدمی رسوخ می‌کند و اعتقاد او را شکل می‌دهد باورها در واقع همان ایمان افراد است و حالتی است قلبی درونی و روانی که در اثر دانستن مفهوم و گرایش به آن حاصل می‌شود و با شدت و ضعف هر یک از علم و گرایش کمال و نقص می‌پذیرد؛ بنابراین باور و ایمان از انضمام دانش با گرایش حاصل می‌شود و قوام و وجودش نیز به همین گرایش و میل قلبی و درونی است.»^۲

۱-۳- نوجوان

نوجوان به معنای: «فردی است که در سنین جوانی و نوجوانی قرار دارد.»^۳ و در اصطلاح: «به افرادی که در سنین بین ۱۳ تا ۱۹ سال هستند، اشاره دارد. در این دوره، افراد به مرور زمان از کودکی به بزرگسالی منتقل می‌شوند و تغییرات جسمی، روانی و اجتماعی قابل توجهی را تجربه می‌کنند. نوجوانی یک مرحله مهم در زندگی است که در آن شخصیت، هویت و ارزش‌های فرد شکل می‌گیرد.»^۴

۱-۴- فضای مجازی

فضای مجازی: «متفاوت از فضای فیزیکی پیش از خود بوده و حاصل جمع زمان، مکان و روابط انسانی است این فضا در یک فضای حقیقی از ارتباط انسان‌ها با یکدیگر و با اشیاء شکل می‌گیرد که به دلیل ویژگی‌های ارتباطی آن شامل قابلیت‌های تولید، ذخیره‌سازی، پالایش، پردازش و توزیع

^۱ سجادی، خانواده و حقوق فرزندان از منظر قرآن و احادیث، ج ۱، ۳۶۵.

^۲ سجادی، خانواده و حقوق فرزندان از منظر قرآن و احادیث، ج ۱، ۳۶۷.

^۳ معین، فرهنگ معین، ج ۲، ص ۷۴۸.

^۴ همان، ۷۵۱.

اطلاعات در همه زمان‌ها و مکان‌ها، با ویژگی قابلیت تحرک و همچنین امکان تکثر هویتی قابل توجه می‌باشد به عبارتی فضا، بسیار انتزاعی‌تر از مکان بوده و نوعی خلأ است که در همه جا وجود دارد و نه تنها مرز پذیر و کنترل و تحدید نیست بلکه مرکزی خاص نداشته و به نامتناهی بودن گرایش دارد.^۱

اینترنت نیز پدیده‌ای جدید: «در فضای مجازی است، گسترش کاربردهای فضای مجازی و پیشرفت فناوری‌های مرتبط با این حوزه، مختصات فعلی فضای مجازی را مؤثر از سه رکن نوظهور کلان داده، هوشمند سازی و ارتباطات از نوع ماشینی نموده است فضای مجازی با مختصات جدید، علاوه بر انسان، اشیاء را نیز در دامنه کاربران خود قرار داده و امکان توسعه و کاربردهای ارتباطی را که بیشتر صرفاً در محدوده انتقال پیام میان فرستنده و گیرنده شناخته می‌شدند به کاربردهای متنوعی همچون مدیریت فرآیندها، نیازمندی‌ها و ارتباطات انسان‌ها از طریق به کارگیری هوشمندانه اشیاء ارتقا داده و دامنه اثرگذاری نافذتری را شامل شده است.»^۲

بنابراین در یک جمع می‌توان گفت: «که فضای مجازی قلمرو و محیطی انتزاعی، غیر جسمی، دیجیتالی، نامتناهی و بدون مرکز، از ارتباطات اجتماعی تعاملی انسان‌ها با یکدیگر و یا اشیاء به صورت فرامکان و فرازمان است.»

۲- اهمیت فضای مجازی

فضای مجازی: «قدرت تحلیل کردن و انتقال دادن اطلاعاتی که در پیام دیگران موجود است در قالب‌های متفاوتی و به وسیله ابزارهای گوناگونی در انسان به وجود می‌آورد. و با توانمندسازی افراد در جهت رسیدن به شیوه کار و نحوه معنا کردن رسانه یعنی به ذات و ماهیت پیام و هدف‌های تولیدی آن و نیز آثار رسانه بر مخاطبین و روش‌هایی که در این جهت به کار گیری می‌شود، منجر به انصراف فرد از مصرف زدگی و مدگرایی افراطی و در برابر آثار تخریب‌کننده رسانه مورد امنیت قرار می‌دهد.»^۳

بنابراین در جهانی که رسانه: «چنین وظیفه مهمی در برابر حملات دشمنان دارد؛ زیرا دشمنان از ترفندهای جنگ نرم برای رسیدن به مقاصد شوم خویش استفاده می‌کنند و اولین قدم در این مسیر تأثیر پذیر فضای مجازی در میان افراد است که بعد از شناختن و درک فهم این سیاست‌ها و

^۱ فیروزآبادی، فضای مجازی، اجتماع و فرهنگ، ص ۱۲.

^۲ حائری شیرازی، تربیت دینی کودک، سند الزامات حاکم بر اینترنت اشیاء در شبکه ملی اطلاعات، جلسه ۵۳، ۱۳۹۷/۷/۳۰.

^۳ رشکیانی، رسانه ملی و الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، ص ۲۵۶.

نتیجه‌گیری

با توجه به آنچه گفته شد در می‌یابیم: «از نقش فضای مجازی در تغییر ارزش‌ها و باورهای دختران نوجوان رفتار اخلاقی نامناسب است. والدین با نظارت و کنترل می‌توانند از طریق رسانه‌ها و مطبوعات ترویج‌دهنده مهارت اجتماعی مانند وظیفه‌شناسی، نیکوکاری، فداکاری و دیگر فضیلت‌های اخلاقی باشند؛ و یا اینکه با ترویج فرهنگ خودخواهی، بی‌تعهدی، مادی‌گری و دیگر صفات بد اخلاقی باشند. نمایش الگوهای منفی و ضد ارزشی از شبکه‌های سیما آثار نامطلوبی بر تغییر ایمان و باور دختران نوجوان دارد و باید از پخش آن پرهیز کرد. همچنین فیلم‌ها و برنامه‌هایی که چندان تناسبی با فرهنگ اسلامی ندارد و قوانین دینی و اخلاقی در آن‌ها رعایت نمی‌شود، نباید برای نوجوان نمایش داده شود؛ چون بدآموزی این گونه فیلم‌ها، بیش از جنبه‌های مثبت آن است؛ بنابراین، به مسئولان و مدیران و برنامه ریزان صدا و سیما سفارش می‌شود تا جایی که ممکن است از پخش سریال‌های ضد ارزشی خودداری و به جای آن‌ها از فیلم‌های داخلی استفاده کنند که متناسب با فرهنگ و آداب و رسوم جامعه هستند. بنابراین با راهکارهایی چون؛ ایجاد فضای سالم در فضای مجازی، آموزش و آگاهی و کنترل و نظارت والدین در این زمینه به تقویت باورها و ایمان دختران نوجوان انجام داده شود تا فضای آنلاین را به جایی امن‌تر و الهام‌بخش‌تر برای رشد معنوی و دینی تبدیل کرد. مقابله با این آسیب‌ها یک تلاش مستمر است که نیاز به انعطاف‌پذیری و نوآوری دارد. با پیگیری روندهای در حال ظهور، ارزیابی مداوم تأثیر فضای مجازی و اقتباس استراتژی‌ها بر اساس یافته‌های تحقیق، می‌توان اطمینان حاصل کرد که باورها و ایمان در عصر دیجیتال همچنان قوی و پویا باقی می‌مانند.»

منابع

*قرآن کریم

کتب فارسی

- ۱- آذر نوش، آذر تاش، «فرهنگ معاصر»، تهران: نشر نی، چاپ اول، ۱۳۷۹ ش.
- ۲- حدیان، محمد، «اصول و مقدمات تکنولوژی آموزشی»، تهران: بشری، چاپ اول، ۱۳۷۴ ش.
- ۳- احسانی، حمیده، «نقش و تأثیر رسانه‌ها در تربیت اجتماعی و دینی کودکان»، تهران: بشری، چاپ اول، ۱۳۹۶ ش.
- ۴- به پژوه، احمد، «اصول برقراری رابطه انسانی با کودک و نوجوان»، تهران: دانژه، چاپ یازدهم، ۱۳۹۷ ش.
- ۵- بستانی، فوادا فرام، «فرهنگ ابجدی»، مترجم: رضا مهیار، تهران: اسلامی، چاپ: دوم، ۱۳۷۶ ش.
- ۶- پرنو، لورانس، «تغذیه و روش نگهداری کودک»، مترجم: منیره کیان وش، تهران: انتشارات نگاه، چاپ سوم، ۱۳۷۰ ش.
- ۷- ترابی، مهدی، «شکوفه سیب»، تهران: اسوه، چاپ اول، ۱۳۹۱ ش.
- ۸- تبریزی، مصطفی، «فرهنگ توصیفی خانواده و خانواده‌درمانی»، چاپ اول، ۱۳۸۵ ش.
- ۹- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، «تصنیف غررالحکم و دررالحکم»، مترجم: مصطفی درایتی، مشهد: الجواد، ضریح آفتاب، چاپ اول، ۱۳۸۱ ش.
- ۱۰- جرجانی، علی بن محمد، «التعریفات»، تهران: ناصر خسرو، چاپ سوم، ۱۳۶۸ ش.
- ۱۱- حائری شیرازی، محی‌الدین، «تربیت دینی کودک» قم: دفتر نشر معارف، سند الزامات حاکم بر اینترنت اشیاء در شبکه ملی اطلاعات مصوب جلسه ۵۳، شورای عالی فضای مجازی، ۱۳۹۷ ش.
- ۱۲- حاجیلری، عبدالرضا، «کنکاشی در تغییر ارزش‌ها پس از پیروزی انقلاب اسلامی»، تهران: فرهنگ و معارف، چاپ اول، ۱۳۸۱ ش.
- ۱۳- حرانی، محمدحسن بن علی، «تحف العقول»، قم مؤسسه نشر اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۸۸ ش.

- ۱۴- حر عاملی، محمد بن حسن، «الجواهر السنیه فی الاحادیث القدسیه»، تهران: اندیشه هادی، چاپ اول، ۱۳۸۳ ش.
- ۱۵- دهخدا، علی اکبر، «لغت نامه دهخدا»، تهران: زرین، چاپ سوم، ۱۳۸۱ ش.
- ۱۶- راغب، حسین بن محمد، «مفردات»، جلد چهارم، مترجم: غلامرضا خسروی، تهران: مرتضوی، چاپ اول، ۱۳۷۴ ش.
- ۱۷- رشکیانی، مهدی، «رسانه ملی و الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت»، تهران: مرکز پژوهشهای اسلامی، چاپ اول، ۱۳۹۲ ش.
- ۱۸- ساروخانی، باقر، «درآمدی بر دایره المعارف علوم اجتماعی»، نشر: کیهان، تهران، ۱۳۷۰.
- ۱۹- سالاری فر، محمدرضا، «خانواده در نگرش اسلام و روان شناسی»، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه سمت، چاپ: پانزدهم، ۱۳۹۷ ش.
- ۲۰- سجادی، سید حسین، «خانواده و حقوق فرزندان از منظر قرآن و احادیث»، قم: آوای نور، چاپ اول، ۱۳۹۳ ش.
- ۲۱- عابدی، احمد، «تدبیر منزل»، تهران: نگاه تعالی، چاپ اول، ۱۴۰۰ ش.
- ۲۲- عمید، حسن، «فرهنگ فارسی عمید»، تهران: جاویدان، چاپ هشتم، ۱۳۵۴ ش.
- ۲۳- غزالی، محمد بن محمد، «کیمیای سعادت»، مترجم: حسین خدیوچم، تهران: گنجینه، چاپ یازدهم، ۱۳۹۰ ش.
- ۲۴- فراهیدی، خلیل بن احمد، «العین»، تهران: هجرت، چاپ اول، ۱۳۹۱ ش.
- ۲۵- فرجاد، محمدحسین، «آسیب شناسی اجتماعی و جامعه شناسی انحرافات»، تهران: آوای نور، چاپ بیست و چهارم، ۱۳۹۴ ش.
- ۲۶- فیروزآبادی، سید ابوالحسن، «فضای مجازی، اجتماع و فرهنگ»، تهران: شرکت انتشارات اسلامی، چاپ اول، ۱۳۹۴ ش.
- ۲۷- قائمی، علی، «جوان از دیدگاه نیازها، خواسته ها و مصالح»، تهران: اندیشه، چاپ اول، ۱۳۹۳ ش.
- ۲۸- قنادان، «جامعه شناسی مفاهیم کلیدی»، تهران: آوای نور، چاپ دوازدهم، ۱۳۹۶ ش.

- ۲۹- کاشانی، محمد بن مرتضی مدعو حسن، «محجه البیضاء»، تهران: فرهوش، چاپ اول، ۱۳۹۶ ش.
- ۳۰- کمالی، معصومه، «نقش پدر در تربیت»، تهران: دانشیاران ایران، چاپ اول، ۱۳۹۴ ش.
- ۳۱- مجلسی، محمدباقر، «بحارالانوار»، تهران: اسلامیه، چاپ چهارم، ۱۳۸۶ ش.
- ۳۲- محمدی ری‌شهری، محمد، «گزیده حکمت نامه پیامبر (ص)»، تهران: دارالحدیث، چاپ سوم، ۱۳۹۴ ش.
- ۳۳- محسنیان راد، مهدی، «انقلاب، مطبوعات و ارزش ها»، تهران: سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۶ ش.
- ۳۴- مصطفوی، حسن، «التحقیق فی کلمات القرآن»، جلد هشتم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، چاپ اول، ۱۳۶۰ ش.
- ۳۵- مصباح یزدی، محمدتقی، «اخلاق در خانواده»، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، چاپ اول، ۱۳۷۳ ش.
- ۳۶- مطهری، مرتضی، «نظام خانوادگی اسلام»، تهران: صدرا، چاپ دوازدهم، ۱۳۸۷ ش.
- ۳۷- معتمدنژاد، کاظم، «وسایل ارتباط جمعی»، تهران: علامه، چاپ اول، ۱۴۰۲ ش.
- ۳۸- معین، محمد، «فرهنگ معین»، تهران: آوا، چاپ سوم، ۱۳۸۴ ش.
- ۳۹- موسوی بجنوردی، محمدکاظم، «دایره المعارف اسلامی»، جلد بیست و دوم، تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی، چاپ اول، ۱۳۶۷ ش.
- ۴۰- یوسفی، نریمان، «شکاف بین نسل‌ها بررسی نظری و تجربی»، تهران: پژوهشکده علوم انسانی، چاپ اول، ۱۳۸۳ ش.

کتب عربی

۱- سبزواری، شیخ محمد بن محمد، «جامع الاخبار»، مترجم: علاء آل جعفر، قم: موسسه آل البيت، چاپ اول، ۱۴۱۴ ق.

۲- حر عاملی، محمد بن حسن، «وسائل الشیعه»، قم: موسسه آل البيت، ۱۴۰۹ ق.

فصلنامه

۱- بابایی، محمد، «رسانه نوین و سیر تحول تاریخی رسانه‌ها»، نشریه مدیریت ارتباطات، شماره ۱۷، ۱۳۹۱.